

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

DOI 10.33287/11219

УДК 352.07(447)

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАВЕРШЕННЯ РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В
УКРАЇНІ: ДОБРОВІЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД АБО ПРИ-
МУСОВИЙ ШЛЯХ**

LEGAL ASPECTS OF COMPLETING LOCAL GOVERNMENT REFORM IN
UKRAINE: VOLUNTARY ASSOCIATION TERRITORIAL COMMUNITIES OR FORCED WAY

Олена Майданник

Докт. юрид. наук, професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

Olena Maidannyk

Doctor in Law, Professor of Department of Constitutional, Administrative and Financial Law, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0001-7906-8590

 olenamay@ukr.net

Юрій Оніщук

Докт. юрид. наук, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму, доктор юридичних наук

Yuriy Onischyk

Doctor in Law, Head of Constitutional, Administrative and Financial Law Department, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0003-3355-3392

 onischyk.yv@socosvita.kiev.ua

Анотація

Стаття має на меті висвітлення механізмів забезпечення добровільного утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) або приєднання територіальних громад до вже утворених ОТГ. Розглядаються

проблеми, які виникли на завершальному етапі реформи місцевого самоврядування в Україні, пов'язані з необхідністю стимулювання процесу добровільного об'єднання громад. Аналізується можливість застосування процедури примусового утворення ОТГ в Україні. На основі аналізу наукової літератури та нормативно-правових актів України та інших країн описано процес добровільного та примусового об'єднання гмін, волостей, міст тощо, виявлені законодавчі механізми їх реалізації. Обґрунтовано доцільність конституційного врегулювання вирішення цієї проблеми шляхом визнання громад базовою адміністративно-територіальною одиницею та законодавчого закріплення за ОТГ та їхніми органами місцевого самоврядування повноважень щодо розпорядження землями державної власності та планування територій ОТГ. Виявлено, що наразі примусове утворення ОТГ в Україні є неможливим, оскільки це суперечить принципам, визначеним Конституцією та законами України. Аргументовано необхідність завершення реформи місцевого самоврядування з дотриманням принципу добровільності

Abstract

This paper highlights the mechanisms for ensuring the voluntary formation of united territorial communities or the joining of territorial communities to already formed ones. The problems that emerged at the final stage of local government reform in Ukraine are addressed and are related to the need to stimulate the process of voluntary community integration. The paper analyzes possibility of applying the procedure of forced formation of united territorial communities in Ukraine. The study is based on a review of academic literature and normative legal acts of Ukraine and other countries. It looks at the process of voluntary and forced unification of communes, townships, cities, etc., and legislative mechanisms of their realization are described. Justifies constitutional regulation solution of this problem by recognition of the communities as the basic administrative-territorial unit and legislative assignment on the united territorial communities and their local self-government authorities on the management of lands of state ownership and planning of united territorial communities territories.

The research reveals that the forced formation of united territorial communities in Ukraine is currently impossible because it is contrary to the principles set out in the Constitution and laws of Ukraine. Authors argue the necessity to complete the reform of local self-government in compliance with the principle of voluntariness.

Ключові слова:

спроможна об'єднана територіальна громада, перспективний план формування територій громад, орган місцевого самоврядування, утворення об'єднаної територіальної громади, примусове приєднання до об'єднаної територіальної громади.

Key words:

capable united territorial community, prospective plan of forming territories of communities, local self-government, formation of united territorial community, forced joining of united territorial community.

Вступ

Однією із цілей Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [10] (далі - Концепція), розпочатої у 2014 році, є створення спроможних об'єднаних територіальних громад (далі - ОТГ), здатних самостійно і якісно вирішувати питання місцевого значення. Планувалося, що утворення ОТГ забезпечить соціально-економічний розвиток територіальних громад, які у неї увійшли, а також посилить організаційну, правову та матеріальну спроможності їх органів

місцевого самоврядування. У зв'язку з цим, передбачалась необхідність утворення ОТГ на всій території України. Кульмінацією зазначеної реформи мало стати утворення нової системи адміністративно-територіального устрою, інституційна реорганізація органів місцевого самоврядування та проведення на новій основі чергових місцевих виборів.

Втім, на практиці перешкодою у реалізації вищезазначених положень Концепції [10] став цілий шерег проблем. З одного боку, це пов'язано з небажанням значної частини територіальних громад розпочинати процедуру добровільного об'єднання в ОТГ або ініціювання добровільного приєднання до вже утвореної ОТГ, що є принциповим, оскільки ОТГ являє собою спільноту, яка виникає на основі добровільних, вольових, організаційно-правових дій жителів територіальних громад, що в неї увійшли, та рішень їх органів місцевого самоврядування [21, С. 63]. З іншого боку, з бездіяльністю обласних рад по затвердженню перспективних планів формування територій громад (далі - перспективний план) та відмовою обласних державних адміністрацій у наданні висновків щодо відповідності Конституції та законам України проектів рішень про утворення ОТГ, схвалені сільськими, селищними та міськими радами. Це підтверджують офіційні відомості, наприклад, станом на 29.09.2019 року в Україні вже утворено 963 ОТГ, серед яких спроможними визнано лише 782, а шляхом приєднання до міст обласного значення 34 [20]. Водночас, сьогодні ще залишаються необ'єднаними 9572 територіальні громади, хоча до кінця 2020 року процес формування спроможних ОТГ має бути завершений [15].

Передбачені Конституцією України [1, ст. 141] чергові місцеві вибори на кінець жовтня 2020 року, незавершений процес формування нової системи адміністративно-територіального устрою, у контексті якого громада має стати базовою одиницею [24], викликають необхідність завершення процесу утворення ОТГ до середини 2020 року. Зазначене свідчить про доцільність і необхідність проведення подальших наукових досліджень щодо пошуку та обґрунтування такого правового механізму, який би забезпечив досягнення цієї мети.

Методологія дослідження

Метою дослідження є висвітлення механізмів забезпечення добровільного утворення ОТГ або приєднання територіальних громад до вже утворених ОТГ, розгляд можливого сценарію примусового створення ОТГ в Україні з врахуванням досвіду інших країн, формулювання пропозицій щодо внесення змін у чинне законодавство України.

Стаття ґрунтується на системному аналізі наукової юридичної літератури, а також нормативно-правових актів України та зарубіжних країн. Для всебічного тлумачення та інтерпретації нормативно-правових актів застосовано герменевтичний метод. Виходячи з ідеї можливого запровадження в Україні механізму адміністративного створення ОТГ і відсутність у законодавстві та науковій літературі виразного розуміння специфічних ознак цього процесу для його розкриття нами застосовані формально-логічний метод та метод моделювання.

Статистичний метод нами використаний при з'ясуванні відомостей щодо кількісних показників утворених ОТГ в Україні.

Неможливість «механічного» перенесення процедури примусового шляху завершення реформи місцевого самоврядування в зарубіжних країнах на терени національного законодавства нами обґрунтована за допомогою використання системного методу.

Історико-правовий метод дозволив розкрити причини проведення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. За допомогою методу компаративного аналізу ми розглянули досвід зарубіжних країн у завершенні реформи місцевого самоврядування адміністративним шляхом, а також виявили основні позитивні сторони, які можуть бути використані в Україні.

Результати дослідження

Основні риси проведення реформи місцевого самоврядування в Україні

Низька якість надання публічних послуг та недостатня функціональна спроможність органів місцевого самоврядування стала основним показником незадовільної організації системи публічної влади в Україні. Тому, була розпочата побудова сучасної системи місцевого самоврядування на принципах територіальної, функціональної, предметної, вертикальної та горизонтальної децентралізації влади, яка означає процес передачі повноважень з рівня центральних органів на нижчий рівень з відповідним розмежуванням завдань та функцій між ними [14, с. 9]. В Україні цей процес відбувається у контексті реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади (далі - реформа).

Втілення реформи було розпочато з набранням чинності Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3]. Згідно із Концепцією [10] спроможність ОТГ визначається рівнем розвитку їх інфраструктури (доріг, мереж водо-, тепло-, газо-, електропостачання і водовідведення, інформаційних мереж, об'єктів соціального та культурного призначення), благоустрою території (вивезення та утилізація відходів, утримання вулиць, будинків, споруд, прибудинкових територій і доріг комунальної власності у населених пунктах), кадрових ресурсів, якості публічних послуг (освітніх, медичних тощо) та достатнього фінансового забезпечення.

На початковому етапі, протягом 2015-2016 років, в Україні вже було утворено 366 ОТГ, в яких об'єдналося 1738 територіальних громад, де проживає 3 183 388 осіб, що складає близько 7,5% від загальної чисельності населення України [18]. Станом на початок 2018 р. в Україні були утворені ще 725 ОТГ [13, С. 5], а на кінець вересня 2019 року їх вже налічується 963 ОТГ [20].

Відзначимо, що утворення ОТГ з 2015-2019 роки відбувалося за такими сценаріями:

1. згідно із перспективним планом;
2. без перспективного плану (у зв'язку з його відсутністю), але з дотриманням умов та процедур, визначених Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3] та Методикою формування спроможних територіальних громад [4] (далі - Методика);
3. у супереччя перспективному плану та Методиці [4], але відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3].

Така варіативність, на нашу думку, зумовила появу неспроможних ОТГ. Наприклад, серед сільських ОТГ понад 50% створено лише з двох або трьох територіальних громад, і вони не повністю відповідають критеріям спроможності, а тому останні в подальшому можуть бути укрупнені через приєднання до них інших територіальних громад, або адміністративним шляхом [13, С. 15].

Наразі переважна більшість територіальних громад, які мали намір на об'єднання в ОТГ уже реалізували цю можливість. Інші близько 9500 територіальних громад не поспішають розпочинати процедуру утворення ОТГ або ініціювання приєднання до вже створеної ОТГ не зважаючи на фінансове заохочення з боку держави. Деякі територіальні громади дійшли лише до стадії схвалення проектів рішень про утворення ОТГ сільськими, селищними, міськими радами без наступного отримання позитивного висновку обласною державною адміністрацією. Це дає нам підстави стверджувати, що хід реформи зупинився. Тому, перед суспільством та державою наразі постає питання пошуку механізмів та умов, які необхідні для її завершення.

На думку науковців, з-поміж основних питань, які потребують законодавчого врегулювання для подальшого стимулювання формування ОТГ, можна виокремити такі:

- визначення прийнятної процедури приєднання територіальних громад до вже утворених спроможних ОТГ;
- передачу із державної власності у комунальну власність ОТГ земель за межами населених пунктів та відповідних повноважень щодо їх розпорядження;

- вирішення питання розроблення містобудівної документації для планування території ОТГ та встановлення її меж;
- удосконалення конституційно-правового статусу старости селища, села [25, с. 351-352].

В цілому ми погоджуємося з такими пропозиціями, але вважаємо, що найголовнішою умовою довершення реформи є внесення змін до Конституції України [1] в частині децентралізації влади. Зокрема мова йде, про законопроект № 2217а [11], який передбачає нову систему адміністративно-територіального устрою України при якій вся її територія буде поділена на громади, а також припинення місцевих державних адміністрацій, утворення префектур та виконавчих комітетів при обласних та районних радах. Водночас, слід зауважити, що 23.10.2019 року Комітетом Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування на публічне обговорення з асоціаціями місцевого самоврядування була представлена оновлена Концепція децентралізації влади в Україні. Вона вже передбачає запровадження дещо іншої системи адміністративно-територіального устрою: громада (базовий); округ (субрегіональний); регіон. Планується повна ліквідація районних рад та районів, замість яких утворять округи, що будуть лише адміністративно-територіальними одиницями без єдиного органу управління на субрегіональному рівні. Територія округів складатиметься з громад [16]. Отже, внесення змін до Основного Закону є принциповим та неминучим, оскільки він виконує роль фундаментального та базового джерела для всіх без винятку галузей національного законодавства [23].

Питання внесення змін до Основного Закону України має бути вирішено у найкоротший термін, лише після цього реформа зможе бути завершена. Слід відзначити, що в юридичній літературі існує думка, що дія принципу добровільності в утворенні ОТГ повинна бути обмеженою у часі і у певний момент цей процес може перейти у стадію адміністративного об'єднання. А тому перехід з 2019 року до адміністративного способу формування ОТГ має підштовхнути тих, хто вагався, поквипитись із добровільним об'єднанням до кінця 2018 року [13, С. 29-30; 17]. Підставою для таких тверджень є досвід деяких зарубіжних країн.

Аналіз закордонного досвіду реформи місцевого самоврядування

Децентралізація влади в Естонії, Польщі та ін. країнах Європейського Союзу (далі - ЄС) спочатку відбувалась за принципом добровільності, але закінчувалась примусово через прийняття відповідних рішень урядом.

Так, реформування місцевого самоврядування в Естонії розпочалося у 1990 році. Тоді в країні налічувалося 590 самоуправлінь, 26 районів та 7 міст республіканського значення, 17 об'єднаних самоуправлінь, 457 сільських (волостей) та 58 міст [19, С. 7-8]. У 1998 р. був прийнятий Закон Естонії «Про адміністративно-територіальній устрій Естонії» [7], який визначив механізм створення адміністративних територій із місцевими та регіональними органами самоврядування, які можуть забезпечити належний рівень місцевого економічного розвитку. Однак цей процес проходив дуже повільно, оскільки більшість дрібних волостей не зважаючи на фінансову підтримку з боку держави (додаткова дотація у розмірі 5% до загального бюджету об'єднаних волостей та разову дотацію у розмірі 285 000 євро) не мали наміру об'єднуватись. Тому, за 6 років періоду добровільного об'єднання в Естонії було утворено до 20 об'єднаних самоуправлінь [26, с. 54]. Станом на 2009 рік з 500 самоуправлінь були утворені ще 110, а 35 самоуправлінь, які добровільно не об'єднались, були об'єднані без дотації примусово за рішенням уряду [19, с. 20].

На відміну від України реформа місцевого самоврядування в Естонії проходила на основі нової системи адміністративно-територіального устрою, коли волость та місто вже стали базовою адміністративною одиницею. Відповідно до Конституції (Основного Закону) Естонської Республіки [5]: «вирішенням усіх питань місцевого життя і його налагодженням займаються місцеві самовря-

дування, що діють на підставі законів самостійно» (ст. 154), одиницями самоврядування в Естонії є волості та міста (ст. 155). Місцеве самоврядування тут розуміється, як установлені Конституцією право та обов'язок одиниці самоврядування (волості або міста) на підставі законів самостійно влаштовувати місцеве життя та керувати ним, виходячи із потреб та інтересів населення з врахуванням особливостей їх розвитку [7, ст. 2]. Повноваження уряду Естонії на прийняття рішень про зміну меж адміністративних одиниць прямо передбачені в Законі Естонії «Про адміністративно-територіальний устрій Естонії [6, ст. 7-1]. Оскільки, зміст місцевого самоврядування в Естонії та повноваження уряду Естонії щодо зміни меж адміністративних одиниць визначені нормативно-правовими актами, які мають однакову юридичну силу, то рішення уряду про примусове об'єднання самоуправлїн не суперечить Конституції Естонії [5], а тому було прийнято в межах закону.

Аналізуючи досвід Польщі у завершенні децентралізації влади шляхом централізованого об'єднання гмін зазначимо, що це стало можливим, оскільки такий механізм передбачений законодавством. Відзначимо, що згідно Конституції Польської Республіки [8]: «жителі територіальних одиниць згідно із законом становлять сукупно самоврядну спільноту. Територіальне самоврядування бере участь у здійсненні публічної влади. Самоврядування виконує від свого імені і на власну відповідальність належну йому згідно із законами істотну частину публічних завдань» (ст. 16). У Польщі гміна є одночасно самоврядною громадою та адміністративно-територіальною одиницею, їх утворення, об'єднання, поділ і ліквідація гмін, встановлення їх меж та назв, а також визначення місцезнаходження їх органів прямо віднесено до повноважень Ради Міністрів Республіки Польща після проведення консультацій з жителями [9, ст. 4].

Обговорення результатів

В Україні відбувається процес децентралізації влади у контексті реформи. Здійснений аналіз засвідчує, що її проведення зупинилось у зв'язку з відсутністю волевиявлення близько 9 500 територіальних громад на добровільне утворення ОТГ, а в деяких випадках через відмову обласних державних адміністрацій у наданні позитивних висновків територіальним громадам, які розпочали процедуру об'єднання в супереч перспективному плану та Методиці. Результати дослідження підтверджують недовіру принципу добровільності в утворенні ОТГ, що спонукає до пошуку нових механізмів та умов забезпечення його втілення в життя. Наразі перед українським суспільством та державою постало питання визначення пріоритетів - доцільність, виходячи з інтересів більшості без врахування інтересів меншості чи верховенство права з врахуванням принципу юридичної визначеності?

Аналізуючи досвід Польщі, Естонії та інших країн ЄС можна побачити, що в них децентралізація влади відбувалась за виразним сценарієм - спочатку зміна адміністративно-територіального устрою, а вже потім укрупнення громад (гмін, волостей, міст). Завершення реформи здійснювалось централізовано через примусове об'єднання громад, і це було прийнятним, оскільки такий механізм визначений відповідним національним законодавством. Розкриваючи зміст поняття «примусове об'єднання громад» ми виходимо з того, що його кваліфікуючими ознаками є незалежне від волевиявлення жителів громад та їхніх органів місцевого самоврядування об'єднання у нову укрупнену громаду за рішенням органу держави в межах компетенції, закріпленої законом. Але у будь-якому випадку примусове об'єднання громад у європейських країнах здійснювалось лише після проведення відповідних консультацій з місцевими жителями.

Висновки та рекомендації

Продовження реформи стане можливим лише після внесення відповідних змін до Конституції України [1] в частині установа нові системи адміністративно-територіального устрою, припинення місцевих державних адміністрацій та передачі їх повноважень органам місцевого самоврядування ОТГ. Наступним кроком має стати передача із державної власності у комунальну власність ОТГ земель за межами населених пунктів і вирішення питання розроблення містобудівної документації для планування території ОТГ, а також закріплення на рівні закону за органами місцевого самоврядування ОТГ повноважень щодо управління землями державної власності, які розташовані в межах їх територій. Під час втілення цих змін одним із можливих варіантів спонукання територіальних громад до об'єднання є встановлення міжмуніципального співробітництва між ними.

Розмірковуючи стосовно примусового об'єднання територіальних громад в ОТГ або приєднання до вже утвореної ОТГ зауважимо на тому, що такий сценарій в нашій країні наразі є неможливим, оскільки прямо суперечить ст.ст. 7, 140 Конституції України [1], ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2] та ст. 1, 2, 3, 4 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3]. Існування урядового законопроекту Про внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо добровільного приєднання громад сіл, селищ до територіальних громад районних центрів та міст районного значення», спростовується відсутністю його тексту на сайті уряду та Верховної Ради України [22]. Водночас, зареєстрованим у парламенті законопроектом № 2189 [12] планується лише закріплення за урядом повноважень щодо затвердження перспективного плану за поданням облдержадміністрації. Отже, досвід інших держав щодо примусового об'єднання громад не може бути застосований в нашій країні без врахування особливостей розвитку українського суспільства та стану чинного законодавства.

Реформа децентралізації влади в Україні безумовно повинна бути завершена по принципу добровільності, оскільки виключно територіальна громада має право вирішувати питання добровільного об'єднання, а тому головними завданнями для нашої держави є створення для цього всіх необхідних умов та можливостей.

Перелік літератури і джерел інформації

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996р. № 254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 09.11.2019).
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997р. №280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вп> (дата звернення 09.11.2019).
3. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення 09.11.2019).
4. Про затвердження Методики формування спроможних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-n> (дата звернення 27.10.2019).
5. Конституция (Основной Закон) Эстонской Республики от 28.06.1992 г. URL: http://www.skylaser.ee/p_zone/common/Konstitutsioon%20Rus.htm (дата звернення 10.11.2019).
6. Об административно-территориальном устройстве Эстонии: Закон Эстонии от 22.02.1995 г. URL: http://www.skylaser.ee/p_zone/common/Zakony/Z%20o%20adm-ter%20ustroistve%20Estonii.htm (дата звернення 10.11.2019).
7. Об местном самоуправлении. Закон Эстонии от 02.06.1993 г. URL: http://estonia.news-city.info/docs/sistemsf/dok_ierrez (дата звернення 10.11.2019).
8. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.prawo.vulcan.edu.pl/przegdok.asp?qdatprz=akt&qplikid=548> (дата звернення 10.11.2019).
9. Ustawa o samorządzie gminnym (tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 994). URL: <https://www.csi.org.ua/.../zakonpro-gminne-samovryaduvan> (дата звернення 10.11.2019).

10. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p> (дата звернення 10.11.2019).
11. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2217а від 01.07.2015 р. (дата звернення 10.11.2019).
12. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (щодо спрощення процедури затвердження перспективних планів формування територій громад Автономної Республіки Крим, областей). Від 30.09.2019 р. № 2189 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66965 (дата звернення 10.11.2019).
13. Аналітична доповідь «Створення об'єднаних територіальних громад в Україні 2015-2017». 44 с. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Detsentralizatsiya-v-Ukraini-2014-2017-rr.pdf> (дата звернення 09.11.2019).
14. Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е. та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. Київ: ТОВ «Софія». 2012. 128 с.
15. До кінця 2020-го в Україні планують завершити об'єднання громад. URL: <https://agropolit.com/news/13571-do-kintsya-2020-v-ukrayini-planuyut-zavershiti-obyednannya-gromad> (дата звернення 09.11.2019).
16. Європейські зразки - Національні традиції: Концепція внесення змін до Конституції в частині децентралізації влади. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/473/Zmini-do-Konstituciji-05.11.2019.pdf> (дата звернення 10.11.2019).
17. Журавель Я., Кравченко В. Розвиток партисипативної демократії - важливий фактор вдосконалення управління в об'єднаних територіальних громадах // Public Administration Aspects. 2019. Вип. 7(3). С. 59-65.
18. Кількість утворених ОТГ у 2015-2016 рр. // Місцеве самоврядування в Україні / За ред. Пітцика М.В. Київ: Асоціація міст України. 2016. URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/stan2016web.pdf> (дата звернення 09.11.2019).
19. Ткачук А. Латвія: довга дорога реформи. Робочі записки. Київ: К: К.І.С. 2015. 56 с.
20. Об'єднані територіальні громади // Державна казначейська служба України. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua/kaznachejstvo-informuye/obyednani-teritorialni-gromadi> (дата звернення 09.11.2019).
21. Потапенко С.А. Характерні риси об'єднаної територіальної громади // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2019. № 2. С. 47-55.
22. Уряд запускає механізм примусового об'єднання в громади на базі міст - документ // Агрополіт. com. 2019. 3 липня. URL: <https://agropolit.com/blog/317-uryad-zapuskaye-mehanizm-primusovo-go-obyednannya-v-gromadi-na-bazi-mist--dokument> (дата звернення 10.11.2019).
23. Ткаченко В. Становлення й розвиток конституційного та законодавчого забезпечення шлюбно-сімейних відносин в Україні // Підприємництво, господарство і право. 2019. № 6. С. 202.
24. Що пропонує Концепція змін до Конституції України в частині децентралізації? (презентація). URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11817> (дата звернення 09.11.2019).
25. Чернеженко О.М. Місцеве самоврядування в Україні та державах-учасницях ЄС: конституційне регулювання й організаційні моделі. Київ: Ліра-К, 2018. 380 с.
26. Чепель О. Д. Децентралізаційні процеси в Україні та Латвії: порівняльне дослідження // Право і суспільство. 2017. № 1(2). С. 52-55.
27. 20 лідерів ОТГ та що є визначальним критерієм для сталого розвитку громад, - дослідження спрможності громад від Яніни Казюк. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/5981> (дата звернення 30.10.2019).